

Vito Hazler

Filozofska fakulteta
Univerza v Ljubljani
Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo
Ljubljana
Slovenija
vito.hazler@gmail.com

UDK 7.025:069](497.4)

069.444(497.4)

Pregledni rad

Primljeno: 10. ožujka 2009.

Prihvaćeno: 27. ožujka 2009.

Poveznice među konzervatorstvom i muzeologijom Pregled poveznica i postignuća u Republici Sloveniji

Na području današnje Slovenije tradicija organizirane zaštite kulturne baštine traje već stoljeće i pol. Prvi su zakoni, kao i u drugim republikama tadašnje zajedničke države, doneseni krajem Drugoga svjetskog rata pa otada započinje izraziti razvoj djelatnosti. Prvi republički zakon dobili smo 1948. godine, nakon toga uslijedili su zakoni iz 1961., 1981., 1999. te posljednji iz 2008. godine. Zakon iz 1981. po prvi je puta ujedinio djelatnosti prirodne baštine, arhiva i knjižnica; u devedesetim godinama 20. stoljeća te su veze uglavnom oslabile. Zakonodavstvo je također bilo podloga za povezivanje zaštite spomeničke baštine i muzejske djelatnosti koje se realiziralo u različitim oblicima partnerske suradnje, kako na razini istraživanja tako i na cjelokupnom predstavljanju spomenika kulture. Poznat je velik broj kvalitetnih obnova arhitektonske baštine s ambijentalnim muzejskim postavom kao i niz uspješnih konzervatorskih akcija koje su buduću namjenu obnovljenog objekta povezale s muzejskim, galerijskim te, posredno, pedagoškim radom. Uz uspješne intervencije kojima je cilj zaštita kulturne baštine, institucionalni čuvari kulturne baštine susreću se i s trendom stihijskog osuvremenjivanja povijesno važnih građevina, što u pravilu vodi smanjivanju svijesti o potrebi za zaštitom kulturne baštine i promjeni pozitivnog odnosa prema njoj.

Ključne riječi: zaštita spomenika, konzervatorstvo, muzeologija, Slovenija

Uvod

Zaštita spomeničke baštine¹ i muzejska djelatnost su, sa svojim stručnim i istraživačkim temeljima, konzervatorstvom i muzeologijom, samostalne institucionalne djelatnosti zaštite kulturne baštine koje imaju bogatu tradiciju, kako u Sloveniji tako i u Hrvatskoj. Povezane su s očuvanjem i zaštitom nepokretne, pokretne i, u novije vrijeme, nematerijalne baštine. U obje države rad na zaštiti proizlazi iz dobro postavljenih programa očuvanja kulturne baštine u nekadašnjoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, koja je različitim mjerama, ediktima, uputama te, prije svega, osnivanjem Centralne komisije za proučavanje i obnovu arhitektonskih spomenika² sredinom 19. stoljeća, postavila temelje suvremenog konzervatorstva, a time posredno i muzeologije. Nastankom Države SHS, Kraljevine Jugoslavije i potom socijalističke Jugoslavije, te su se djelatnosti dobro razvijale često si postavljajući zajedničke ciljeve u zaštiti kulturne baštine. Osamostaljivanje obiju nekadašnjih jugoslavenskih republika - Slovenije i Hrvatske - nije bitno utjecalo na nastojanja u očuvanju kulturne baštine. No, veće zanimanje civilnih udruga³ i javnosti za zaštitu kulturne baštine pridonijelo je ulaganju većih napora. Prije svega, obje su ove djelatnosti u posljednjih nekoliko godina doživjele kadrovsko, stručno, metodološko i tehničko pojačanje, proširile područje svojeg djelovanja te potaknule zanimanje i za nematerijalnu baštinu⁴ koja je, posebice u konzervatorstvu, iznimno važna za pripremu kvalitetnih obnoviteljskih zahvata i zaštitnih mjera.

Srodne djelatnosti, srodne poteškoće - osvrt na razvoj zaštite spomeničke baštine i muzejske djelatnosti

U Sloveniji, pa tako i u Hrvatskoj, očuvanje kulturne baštine određuju zakoni koji su prihvaćeni tek 1945. godine. Prije toga, u staroj Jugoslaviji, konzervatori i muzeolozi nisu imali dovoljno snage i političke potpore da bi dobili odgovarajući zakon o zaštiti spomenika i starina. Takav zakon nije imala ni Austro-Ugarska Monarhija, iako je

¹ U Sloveniji je izraz "zaštita spomeničke baštine" stariji izraz koji najbolje objašnjava institucionalnu zaštitu nepokretne kulturne baštine što se provodi u okviru Zavoda za zaštitu kulturne baštine Republike Slovenije i njegovih sedam područnih jedinica (do 1999. godine regionalnih zavoda). Danas se službeno (također i u zakonima) koristi izraz »zaštita nepokretne kulturne baštine«, koji nasilno uvode »zaštitnički« birokrati u svojim tekstovima te u poslovnoj komunikaciji sa strankama. U svakidašnjem govoru i praksi izraz »zaštita spomeničke baštine« još je uvijek vrlo živ, lako razumljiv i laicima, te ću ga, zbog boljeg razumijevanja, koristiti u ovom članku.

² K.K. Central Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale.

³ Npr., Evropa Nostra, Slovenia Nostra, Croatia Nostra, Ecovast; u Sloveniji sve više turističkih i drugih društava usmjerava dobar dio svojih djelatnosti na popularizaciju i očuvanje kulturne baštine.

⁴ U Hrvatskoj organizirano registriranje nematerijalne kulturne baštine traje od 2005. godine, a u Sloveniji od 2006., osobito nakon prihvaćanja novog zakona o zaštiti kulturne baštine (Ur. l. RS, 16/2008). Projekt vodi Naško Križnar u okviru Instituta za slovensku etnografiju Znanstvenoistraživačkog centra Slovenske akademije znanosti i umjetnosti (Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU).

djelovanje Centralne komisije i od 1911. godine njezinih pokrajinskih spomeničkih službi, usprkos svemu, bilo relativno uspješno: temeljilo se na uvjerenju i autoritetima uglednih konzervatora i njihovih suradnika - korespondenata.

U društvenim okvirima stare Jugoslavije konzervatori i muzeolozi poprilično su se trudili oko donošenja odgovarajućeg zakona o zaštiti kulturne baštine. Već na prvoj zajedničkoj konferenciji, u jesen 1922., razradili su prvi nacrt Zakona o muzejima i očuvanju starina i spomenika, koji je obuhvaćao 47 članaka. Taj je tekst bio podloga za sve kasnije tekstove - sve do 1933. i 1939. godine (Stele, 1939: 80). Zakon nikada nije bio usvojen, vjerojatno zbog vrlo različitih predodžbi o oblicima očuvanja starina odnosno spomenika i djelomično zbog poprilično nejednako razvijene konzervatorske djelatnosti u državi. Tadašnji vodeći slovenski konzervator i autor većine nacrtu zakona zapisao je 1929. godine: »spomenička uprava u Jugoslaviji ... obuhvaća samo ured u Ljubljani za Sloveniju i u Splitu za Dalmaciju, a koji su naslijeđeni od Austrije.« (Stele, 1929: 103).

Nedostatak samostalnog zakonodavstva u Sloveniji, a potom i u Dravskoj banovini, djelomično se nadomještao i uređivao drugim zakonima; između ostalih *Zakonom o šumama* (Zakon o gozdovih, 1929.), *Gradevinskim zakonom* (Gradbeni zakon, 1931.) i *Naredbom* (Naredba, 1930.) koja je izašla kao dopuna članka 121 *Zakona o šumama*. *Naredbu* je tadašnji vodeći konzervator France Stele ocijenio kao "sažeti spomenički zakon" (Stele, 1929: 71-72).

U Sloveniji smo prve temelje zakona o spomeničkoj zaštiti dobili tek potkraj Drugoga svjetskog rata. U *Slovenskem poročevalcu* 27. siječnja 1945. objavljena je *Odluka Predsjedništva Slovenskog narodnooslobodilačkog vijeća o zaštiti knjižnica, arhiva i spomenika kulture* (Odlok Predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, Hazler, 1999: 49), koja se, po današnjem poimanju, odnosila na zaštitu pokretne i nepokretne kulturne i prirodne baštine. Nakon toga, uslijedila je jugoslavenska *Odluka o zaštiti i očuvanju spomenika kulture i starina*, koja je usvojena 20. veljače 1945.⁵ Obje su odluke bile priprema za zakonsko reguliranje očuvanja baštine, koje je konačno uspostavio *Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih znamenitosti Demokratske Federativne Republike Jugoslavije*. To je prvi pravi spomenički zakon na području nekadašnje Jugoslavije (Hazler, 1999: 49). Zakon je u prvom članku određivao da se pod državnu zaštitu stavljaju svi pokretni i nepokretni kulturno-povijesni, umjetnički i etnološki spomenici te prirodne znamenitosti (Hazler, 1999: 50); podupro je djelatnost očuvanja spomenika i muzeja te otvorio mogućnost suradnje.

Na osnovi tog Zakona republička je vlast osnovala Zavod za zaštitu i znanstveno proučavanje spomenika i prirodnih znamenitosti Slovenije (Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije), koji je naslijedio predratni (Banovinski) Spomenički ured (Spomeniški urad). Zavod je postao središnji nositelj razvoja očuvanja nepokretne arhitektonske baštine u Sloveniji te sve do kraja šezdesetih godina 20. stoljeća jedina ustanova za očuvanje spomeničke baštine

⁵ Odluku je potpisao tadašnji povjerenik za prosvjetu i kulturu Edvard Kocbek. Taj se dan u socijalističkoj Jugoslaviji obilježavao kao Dan očuvanja prirodne i kulturne baštine.

koja je pozvala na suradnju, u obliku tzv. *referada*,⁶ ugledne ravnateljice muzeja. Tako je za voditelja *Referade za etnografske spomenike* imenovan ravnatelj Etnografskog muzeja u Ljubljani - Boris Orel.

U Sloveniji je 1948. godine usvojen prvi republički *Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih znamenitosti* (Zakon o varstvu kulturnih spomenika i prirodnih znamenitosti Slovenije), koji je određivao da se spomenici i znamenitosti, po svojim osnovnim značajkama, dijele na pokretne i nepokretne, otvorivši i povezavši tako djelatnosti spomeničke zaštite s tadašnjim muzejima; konzervatori su se već tada pri pronalaženju predmeta (npr., na arheološkim nalazištima) susretali s problemima pa je stoga bilo potrebno razvijati načine zaštite i iznaći pravilan način čuvanja pronadene građiva u muzejima. Zakon je odredio i koji su spomenici »od povijesnog, arheološkog, kulturno-povijesnog, umjetničkog, etnografskog ili socijalnog značaja odnosno koji su od regionalnog značaja» (Zakon, 1948: 3). Posebice je istaknuo značaj *spomenika narodnooslobodilačke borbe*, čime se bitno proširio opseg djelatnosti očuvanja i omogućio procvat nekoliko novih muzeja.⁷ Referada za etnografske spomenike čitavo je vrijeme vrlo prisko surađivala s Etnografskim muzejom,⁸ koji je za terenski rad organizirao tzv. terenske ekipe; u idućih dvadeset godina te su ekipe više od trideset puta, u trajanju od nekoliko dana, posjećivale pojedine dijelove Slovenije (Kuhar, 1976: 151-162) i, pored obrta, navika i običaja, istraživale i unutaranju opremu i narodno graditeljstvo (Šarf, 1967: 6-37). Time su stvorili, iako skroman, ali važan sustavni pregled tzv. etnološke graditeljske baštine opremljen opisima, fotografijama, crtežima i, ponegdje, tehničkim mjerama.

Stanje zaštite spomeničke baštine značajno se promijenilo krajem 1960-ih godina kada su se u Mariboru, pa tako i u Ljubljani, pojavili prvi zameci decentralizacije službe za očuvanje spomeničke baštine. Novi *Zakon o zaštiti spomenika kulture u SR Sloveniji* (Zakon o varstvu kulturnih spomenika v LR Sloveniji) iz 1961. ozakonio je takav oblik podupiranja djelatnosti i uza središnji Zavod omogućio osnivanje više regionalnih zavoda za očuvanje spomenika. Posljedično, to je značilo povećanje opsega djelatnosti, više fizičkih intervencija na spomenicima, a također i proširivanje suradnje između regionalnih zavoda i muzeja.

Usporedno s tim oblicima konzervatorstva, razvijalo se specifično muzeološko zakonodavstvo koje se sadržajno nadovezivalo na prije spomenute zakone i djelatnost zaštite spomeničke baštine. No, muzeolozi su svoj prvi samostalni zakonski okvir dobili tek krajem pedesetih godina 20. stoljeća, iako su neki muzeji na današnjem sloven-

⁶ Npr., Referada za umjetničke spomenike, Referada za arheološke spomenike, Referada za etnološke spomenike itd.

⁷ Npr., *Muzej revolucije Celje* (1963), danas: Muzej novejšje zgodovine Celje; *Muzej ljudske revolucije Slovenije*, Ljubljana (1948), danas: Muzej novejšje zgodovine; *Revirski muzej ljudske revolucije Trbovlje* (1974.), danas: Revirski muzej Trbovlje; *Muzej narodne osvoboditve* (1958.), Maribor, danas: sačuvao svoj prvotni naziv.

⁸ Nastao je 1923. godine odvajanjem od Narodnog muzeja. Između dvaju svjetskih ratova zvao se *Kraljevi etnografski muzej*, od 1941. godine *Etnografski muzej*, a od 1963. *Slovenski etnografski muzej* (Baš, 2004).

skom području nastali već u 19. stoljeću (Fujs, 2007: 41).⁹ Kada je 1959. u Jugoslaviji usvojen *Zakon o muzejima* (Fujs, 2007: 41), u Sloveniji je status muzeja dobilo 27 ustanova, za 31 uvriježio se pojam muzejska zbirka, što je uvelike otežavalo djelovanje s obzirom da su bili financirani od strane lokalne zajednice. Novi *Zakon o muzejima* iz 1965. ukinuo je svaku kvalifikaciju muzeja i, po mišljenju nekih muzeologa, omogućio politici da deprofesionalizacijom djelatnosti pokuša podruštveniti *muzejsku djelatnost* (Fujs, 2009). Zato su muzeolozi odlučili stvoriti snažnu mrežu muzeja te su već 1970. osnovali Zajednicu muzeja Slovenije (Skupnost muzejev Slovenije)¹⁰ koja je, iako uključuje različite muzeje, galerije i zbirke, još uvijek relativno snažna stručna organizacija. Konzervatori su pak Zajednicu zavoda (Skupnost zavodov) osnovali 1972. s namjerom da se poboljša zaštita spomenika jer je prevladavalo mišljenje da središnji republički zavod više ne obavlja tu ulogu na zadovoljavajući način (Hazler, 1999: 95). Zajednica zavoda se, nažalost, već u prvoj polovici 1990-ih godina razila dok Zajednica muzeja još i danas djeluje, te je pred nju novi *Zakon o zaštiti kulturne baštine* objavljen 2008. postavio veliki izazov: kako urediti *mrežu muzeja* odnosno *registar muzeja*. No, to je druga priča, koju u ovom radu nije moguće odgovarajuće predstaviti (Fujs, 2007: 41-49).

Politika, odnosno politika na području kulture, imala je u Sloveniji sve do 1960-ih godina odlučujući utjecaj na razvoj, kako konzervatorske tako i muzejske djelatnosti. Obje su se širile, a političari su u *Nacrtu kulturnog razvoja Slovenije za razdoblje 1976.-1980.* (Načrt kulturnega razvoja Slovenije za obdobje 1976-1980) ponovno došli do zaključka da je muzejska djelatnost daleko razvijenija, iako još uvijek nije dovoljno organizacijski i svrhovito povezana, da muzejska mreža nije uređena i da u pojedinim muzejima nije utvrđen njihov stručni i teritorijalni djelokrug (Fujs, 2009).

Krajem 1970-ih godina umjesto izraza *spomenik kulture* uvriježio se pojam *kulturna baština*, koji se pojavio u *Nacrtu kulturnog razvoja za razdoblje 1981.-1985.* Nacrtno je pozivao na jedinstvenu politiku očuvanja kulturne baštine i na tješnju povezanost muzeja. Te je ambicije pokušao pravno uobličiti, za to vrijeme moderan te sadržajno i programatski posve nov, *Zakon o prirodnoj i kulturnoj baštini* (Zakon o naravni in kulturni dediščini, 1981.) koji je uređivao konzervatorsku djelatnost, zaštitu prirodne baštine, muzejsku i arhivsku djelatnost. Veći broj stručnjaka za zaštitu prirodne baštine zaposlio se posebice u regionalnim zavodima,¹¹ uvriježio se i novi postupak proglašavanja posebno vrijednih jedinica kulturne baštine spomenicima kulture, naglasila uloga interdisciplinarnog rada, osobito u pripremi akata za proglašavanje jedinica spomenikom kulture i u pripremi različitih dokumenata o namjeni prostorija. Zakon je

⁹ Povijest slovenskih muzeja seže u 1821. godinu kada je u Ljubljani osnovan Kranjski deželni muzej, danas Narodni muzej Slovenije. Djelovanjem su povezani sa sve brojnijim amaterskim povijesnim i muzejskim društvima, npr., u Celju gdje je 1882. god. osnovan Celjski mestni muzej, od 1965. Pokrajinski muzej Celje.

¹⁰ Zajednica muzeja danas ima status javnog zavoda. U sudski registar upisana je 1979. godine, službeno broji 64 člana, iako ih je na popisu navedeno 68 (Fujs, 2009).

¹¹ Nekadašnji regionalni zavodi za zaštitu spomeničke baštine preimenovani su u zavode za zaštitu prirodne i kulturne baštine, a središnji zavod u Zavod SR Slovenije za zaštitu prirodne i kulturne baštine.

na muzeje i arhive prenio odgovornost za zaštitu pokretne baštine koja se nalazi izvan muzejskih i arhivskih prostorija.¹²

Različite političke okolnosti čitav su niz godina utjecale na sustav financiranja djelatnosti, kako regionalnih zavoda tako i muzeja. Način financiranja mijenjao se iz godine u godinu jer su se uvijek iznova tražila rješenja za dobivanje sredstava za redovitu stručnu djelatnost zavoda i muzeja (plaće zaposlenika, materijalne troškove djelovanja ustanove) kao i za obnovu nepokretne kulturne baštine (tzv. akcije za očuvanje spomenika) i rad na očuvanju pokretne baštine (dobivanje gradiva, izložbe i sl.).

Otkraja 20. stoljeća, sredstva za obnovu spomeničke baštine nisu se više neposredno vezala uz određeni regionalni zavod, nego su ih pokrovitelji (Ministarstvo kulture, nove općine) dodjeljivali vlasnicima spomenika kulture kao ugovornim partnerima, što je dovelo do većega reda i nadzora upotrebe odobrenih sredstava. S druge strane, na taj je način zavodima smanjen neposredan utjecaj i nadzor nad obnovom budući da se važan dio komunikacije prenio na Ministarstvo kulture, odnosno Upravu za kulturnu baštinu (Uprava za kulturno dediščino) i kasnije na novoosnovani Zavod za zaštitu kulturne baštine RS (Zavod za varstvo kulturne dediščine) i na Direktorat za kulturnu baštinu (Direktorat za kulturno dediščino). Sustav je postao vrlo zamršen, no činjenica je da su se time spriječile malverzacije sredstvima za obnovu koja su do tada prilično spretno prisvajali neki regionalni zavodi.¹³

Veze između zaštite spomeničke baštine i muzeja

Iako se konzervatorske ustanove i muzeji nerijetko zajednički brinu o zaštiti kulturne baštine i imaju više ili manje isto zakonodavstvo, njihov se rad, odnos prema baštini i, prije svega, njena interpretacija, ipak ponešto razlikuju. Osnovna je razlika već u načelnoj podjeli predmeta i opsega¹⁴ rada: zaštitu spomenika namijenjena je uglavnom skrb za nepokretna kulturna dobra, a muzejima za pokretna. U praksi, među-

¹² Svaka općina trebala je biti pokrivena barem jednim muzejom koji je za jednu ili više općina obavljao muzejske zadaće. Time se trebalo potaknuti kontinuirano djelovanje muzeja i arhiva i izvan ustanova, što je tada već bila uvriježena praksa konzervatora u zaštiti spomeničke baštine. Ova, i druge zakonske odredbe, otvorile su mogućnost da u ustanove za zaštitu baštine na velika vrata uđe *politika* (akti o proglašavanju!) i *pravo*, koji su različitim zakonima i propisima sve više i više nadzirali institucionalno očuvanje baštine.

¹³ Ponegdje su materijalne troškove za rad na terenu obračunavali od sredstava za tzv. akcije. Drugdje su bili naivni i poštenji (npr., Zavod za zaštitu prirodne i kulturne baštine Celje) pa su te troškove obračunavali u okviru materijalnih troškova redovne djelatnosti. Neki su zaračunavali i rad na tzv. »lokacijama« tj. za izdavanje suglasnosti strankama koje su namjeravale obnoviti objekt s vrijednošću kulturne baštine ili su namjeravale graditi u zaštićenom području. Time su »neki« (ne želim ih imenovati) dobivali izdašna sredstva koja su potom koristili za kupovinu opreme i, češće, za skupe »strukovne« izlete po domovini i inozemstvu.

¹⁴ Odnos muzejske djelatnosti i djelatnosti zaštite kulturne i prirodne baštine pokazao je vrlo zorno Ivo Maroević u knjizi *Uvod u muzeologiju* pomoću dva kruga koji se preklapaju u određenoj sferi (Maroević, 1993: 101).

tim, nije uvijek tako. I jedni, i drugi, već zbog cjelovitosti obrade gradiva, ublažuju oštrinu takve podjele, pogotovo ako se radi o postavi i upravljanju muzejima na otvorenom, eko-muzejima ili o cjelovitoj zaštiti objekata, na što osobito upozoravaju poznati hrvatski teoretičari iz područja muzeologije i konzervatorstva - Ivo Maroević (npr., Maroević, 1993: 101; Maroević, 1997: 9) i Tomislav Šola.¹⁵

Cilj je obiju djelatnosti cjelovito očuvanje i prezentacija materijalnih svjedočanstava proteklih razdoblja. U tom su pogledu u boljem položaju muzejski djelatnici – kustosi, zato što uz redovitu djelatnost obavljaju pregled, evidentiranje i dokumentiranje baštine. Većinom se radi o predmetima koje možemo pohraniti u muzejskim prostorijama i pritom, uz odgovarajuće postupke zaštite, očuvati od daljnjeg propadanja. Školovani restauratori potom, sukladno standardima, poduzimaju odgovarajuće mjere zaštite. Načelno prevladava težnja *za što više konzerviranja i što manje restauriranja* ili potpunog *rekonstruiranja*. To je načelo konzerviranja u praksi znatno lakše provesti na pokretnoj nego li na nepokretnoj baštini jer je potonja često podvrgnuta različitim preinakama i funkcionalizmu.

Temeljnost i kvalitetu zaštite i očuvanja spomenika načelno određuje već postupak prepoznavanja u fazi redovitoga terenskoga istraživačkog rada konzervatora, potom slijedi najvažniji dio konzervatorskoga rada - faza vrednovanja. Vrednovanje konzervatori izvode pomoću *temeljnih istraživačkih mjerila* i neprestane usporedbe prikupljenih činjenica s *općim konzervatorskim mjerilima* kao što su **rijetkost**, **ugroženost** i općenito *fizičko stanje* obrađene baštine. Temeljna istraživačka mjerila se, unatoč težnjama za jednoobraznim načinom rada, ipak značajno razlikuju jer su arheologija, etnologija, povijest umjetnosti, povijest, arhitektura, zemljopis, krajobrazno uređenje i neke druge znanosti razvile vlastita mjerila i metode rada.¹⁶ Doduše ta su mjerila već po naravi uporabe koncipirana tako da omogućuju *interdisciplinarni strukovni i istraživački pristup*, što je jedna od bitnih značajki konzervatorske djelatnosti.¹⁷

¹⁵ Tomislav je Šola mogućnosti cjelovite prezentacije i interpretacije problematike kulture, baštine, prirode i civilizacije izvrsno primijenio na projektu eko-muzeja u Kapelama na slovensko-hrvatskoj granici (Šola, 1996). Elaborat (idejni projekt) pod naslovom *Ekomuzej Kapele* naručili su predlagatelji izgradnje eko-muzeja u Kapelama s namjerom »stvoriti muzej koji bi za potrebe stanovnika Kapele i vanjskih posjetitelja pokazao ornitološki rezervat JOVSI te kulturnu i drugu baštinu Kapela« (Šola, 1996: 1).

¹⁶ Kao konzervator-etnolog za svojeg sam dugogodišnjega stručnog i istraživačkog rada u Zavod za zaštitu prirodne i kulturne baštine Celje te kasnije tijekom istraživačkog i pedagoškog rada na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani, razvio *temeljna mjerila za prepoznavanje i vrednovanje* kulturne baštine. Stoga od 1993. u svojim radovima upotrebljavam *prostorno, vremensko, socijalno, likovno, građevinsko-razvojno i funkcionalno mjerilo*. Ta su mjerila, po mojoj ocjeni, temelj etnološkog konzervatorstva te također i drugih nastojanja na području gradnje, a i šire. Povezana su s djelatnošću s područja etnologije te su u operativnom smislu drugačija od općih konzervatorskih mjerila, koja su dovoljno univerzalna za sve struke uključene u djelatnosti zaštite spomeničke baštine.

¹⁷ Zajednički, interdisciplinarno postavljeni, stručni i istraživački postupci *glavne su karakteristike* djelatnosti zaštite spomeničke baštine, *no nisu njezino pravilo* s obzirom na to da pojedinačne struke (npr., arheologija) već zbog samog načina rada operiraju čitavim nizom specifičnih metoda koje druge struke ne upotrebljavaju. Slično vrijedi i za etnologiju gdje je u središtu zanimanja *način življenja* na razini svakodnevnice i obilježavanja praznika svih profesionalnih i socijalnih skupina u svim (za struku obuhvatljivim) vremenskim razdobljima i okolinama.

Konzervatori u svojem radu upotrebljavaju različite načine odnosno *oblike intervencije*. Temeljno je polazište *utvrđivanje optimalnih mjera zaštite i očuvanja spomenika*. Dosadašnja, više ili manje uspješna praksa, pokazala je da se te mjere razlikuju. Isto tako, može biti različit i interes za zaštitu pojedinog spomenika. S tog se aspekta dosadašnja slovenska iskustva mogu razvrstati u sljedeće skupine:

- Mjere - *in situ*:

- obnova/konzervacija (5)
- razvojna obnova (2)
- osuvremenjivanje s očuvanjem detalja (1)

-Mjere - nadomjesna gradnja:

- nužne replike (4)
- gradnja pod uvjetima koje postavi služba za zaštitu spomeničke baštine (2)
- nametnute replike koje se izrađuju pod uvjetima koje ne diktira služba za zaštitu spomeničke baštine (1)
- neprihvatljive nadomjesne gradnje (0)

-Mjere - muzeji na otvorenom:

- in situ (4)
- na novim lokacijama (3)

Navedene tri temeljne skupine sadrže željene optimalne mjere za očuvanje, ali i sporne zahvate, koji osuvremenjuju pa čak i namjerno uništavaju baštinu. One su dio prakse očuvanja spomenika u Sloveniji pa sam ih zato vrijednosno kvalificirao i ocijenio bodovima od 0 (najmanje poželjne) do 5 (optimalne).¹⁸

Od svih zaštitnih mjera najpoželjnija je *obnova*, koju razumijem u smislu *što većeg konzerviranja* i očuvanja potpunog svjedočanstva kulturne baštine.¹⁹ S metodološkog stanovišta srodna je muzejskom načinu rada u očuvanju izvornosti i cjelovitosti pokretne baštine. *Obnova* koju neki, barem po mojem mišljenju, neoprezno izjednačuju s *revitalizacijom*, morala bi biti temeljni cilj doktrine zaštite spomeničke baštine pa bi stoga stručne službe upravo tom obliku zaštite trebale posvetiti puno veću pozornost. *Revitalizacija* (ponovna obnova)²⁰ slobodnija je intervencija u očuvanju baštine koja se često izokrene u radikalniji oblik - tzv. *razvojni ponovnu obnovu*, koja je da-

¹⁸ Po mojim podacima takvih procjena u Sloveniji još nema. Na tim bi se temeljima trebala postaviti strategija zaštite baštine. Ukoliko uzmemo u obzir podatak da je u registar baštine upisano oko 33.000 jedinica baštine, što iznosi samo 3% s obzirom na čitav fond objekata, onda je posve opravdano podići glas za podizanje standarda za zaštitu!

¹⁹ O teoretskim osnovama ove problematike vidjeti više u: Maroević, 1986: 65-97.

²⁰ Izraz "ponovna obnova" uvriježio se u Sloveniji u sedamdesetim godinama 20. stoljeća, i to ponajviše u smislu revitalizacije gradskih i seoskih središta te trgova. S vremenom se proširio i na pojedinačne objekte baštine u smislu ponovnog oživljavanja pa i osuvremenjivanja s ciljem uspostavljanja primarnih i sekundarnih funkcija.

nas u konzervatorskoj praksi u Sloveniji, i drugdje u svijetu, postala skoro konstanta. Njome se ističu stvaralačke ambicije projekatanata - arhitekata, koji često posve preuzimaju inicijativu (čitaj: doktrinu zaštite) i (po želji vlasnika) u objekt ugrađuju sporne suvremene elemente. Takvim postupanjem značenje objekta u smislu njegove vrijednosti opada, čega je svjestan sve manji broj predstavnika institucija očuvanja i zaštite baštine, pa i sama zainteresirana javnost.

Prilično su česte i intervencije u obnavljanju po načelu *osuvremenjivanja s očuvanjem detalja*, što u pravilu vodi do devastacije nepokretne kulturne baštine. Isto bi se dogodilo kada bi od radio-aparata iz tridesetih godina 20. stoljeća, koji je impozantan muzejski eksponat, sačuvali samo drveno kućište, a gumbe, prekidače i mehanizme nadomjestili suvremenom tehnikom.

Veliku prepreku uvođenju doktrine zaštite spomeničke baštine i očuvanju toliko željene prepoznatljivosti slovenskoga životnog prostora i arhitektonskih posebnosti predstavljaju zahtjevi za *nadomjesnu gradnju*, koja se u zakonskom smislu uvriježila u 1970-im i 1980-im godinama. Već je tada vladalo uvjerenje da je novogradnja jeftinija od obnove ili revitalizacije starog objekta. Takvo je razmišljanje zasigurno negativno utjecalo na napore u zaštiti baštine te se, unatoč pokušajima konzervatora da dokažu suprotno, posebice kad se radi o redovito održavanim i obnavljanim starim zgradama, uvriježilo. Ovom načelu dobrih i štedljivih gospodara vlast u razdoblju socijalističke izgradnje domovine nije bila naklonjena, već je radije podupirala masovnu individualnu gradnju stambenih zgrada i time posredno nadzirala socijalni (ne)mir.²¹

S nadomjesnim gradnjama djelomično su povezane i interpolacije (više o tome: Maroević, 1986: 186-221) podignute na ispražnjenim parcelama između objekata u zaštićenim gradskim i seoskim središtima te na trgovima koji su u nekim zajednicama uvijek predstavljali privlačne lokacije za gradnju.²² Ta su rješenja ponekad bila dobra i bez agresivnih zahvata na postojećoj aglomeraciji (npr., Škrapčev trg u Ribnici u Dolenjskoj), drugdje su se temeljila na izrazito modernističkim načelima (npr., nekadašnja prodavaonica Slovenijalesa u Gosposki ulici odnosno, prije osamostaljenja Slovenije, u Zidaniškovoju ulici u Celju ili poslovna zgrada Banke Celje u Mozirju) ili pak bila agresivna i posve u suprotnosti s osnovnim obilježjima povijesnog organizma naselja (npr., dva Tomosova nebodera u Kopru ili neboder nekadašnje trgovine Teko u Celju).²³

²¹ U tom su razdoblju u Sloveniji, i u dobrom dijelu nekadašnje zajedničke države, gradili svi kreditno sposobni, dakle gotovo svi zaposleni državljani. Uvjeti za gradnju bili su vrlo povoljni, a ljudi nisu ni mogli, a ni znali gdje ulagati osim u nove nekretnine. Visoka inflacija u nekoliko bi godina snizila glavnica i kreditne kamate na minimum, država je uvijek iznova uzimala nove kredite u inozemstvu (poznati Titovi posjeti), a tzv. »Topčider« tiskao je dinare punom parom.

²² Izraz *interpolacija* su u slovensku konzervatorsku praksu uveli početkom 1980-ih godina oni konzervatori (prije svega arhitekti) koji su studirali na Sveučilištu u Zagrebu. Dotad je u uporabi bio slovenski izraz *zapolnitev*.

²³ Ekstremni primjer agresivne intervencije na gradskoj jezgri Kopra i Celja vrhunac su socijalističke ideologije iz 1960-ih i 1970-ih godina kada je vlast bila uvjerenjena da je u povijesne aglomeracije potrebno unositi i nove sadržaje »avangardnog radničkog staleža«, i to kao protutežu postignućima minulog razdoblja, posebice onih koje je producirala Katolička crkva.

Kako konzervatori i muzeolozi surađuju?

Iz navedenih zaštitnih mjera razvidan je djelokrug konzervatora. Svojim izborom neke od raspoloživih mjera konzervator može pozitivno ili negativno utjecati na integritet konzervatorskog rada, po čemu se njegov rad bitno razlikuje od rada kustosa, muzeologa. Obje struke definitivno nastoje fizički očuvati baštinu. Razlika je u tome što kustosi svoje eksponate odabiru i sakupljaju na terenu, dobivaju putem donacija, kupuju na aukcijama ili *sajmovima starina*²⁴ ili ih, za neke projekte, čak donose iz svoga životnog okruženja,²⁵ dok konzervatori svoje »zbirke« oblikuju na terenu, dakle na području djelovanja odgovorne *područne jedinice*²⁶ Zavoda za zaštitu kulturne baštine. Njihov rad, uz temeljni zakon o očuvanju spomeničke baštine, usmjerava i zakonodavstvo s područja prostornog uređenja i zaštite okoliša te zakoni o zavodima, upravnom postupku i autorskim pravima, odluke o razvojnim planovima lokalne zajednice te brojne druge pravne odredbe povezane s kulturom.

Ta vrlo raznovrsna i opsežna »armada« pravnih odredbi jako opterećuje svakidašnji tekući rad konzervatora. U tom su pogledu muzejski radnici manje opterećeni pa je zato u muzejima i galerijama više mogućnosti za stručni i istraživački rad. Ipak, izgleda da su konzervatori vrlo uporni jer je od 256 zaposlenih oko 14% (skoro šestina) onih koji su stekli znanstveno zvanje čime baš i ne zaostaju za radnicima u muzejskim i galerijskim ustanovama gdje približno petina njih ima zvanje magistra ili doktora znanosti.

²⁴ U brojnim slovenskim gradovima subotom prijepodne održavaju se ulične prodaje starina, koje su idealna prilika muzeolozima za nadzor trgovine pokretnom baštinom. Počeci tog oblika trgovine sežu u rane 1980-e godine. Prva ponuda obuhvaćala je kvalitetne predmete i pokućstvo iz 18. i 19. stoljeća, dok se u posljednjih nekoliko godina može primijetiti porast najrazličitijih predmeta iz doba socijalizma, od kojih se najviše ističe novac, slike maršala Tita, vojničke uniforme i slično. U Ljubljani se ponuda predmeta »slovenskog« podrijetla iznimno smanjila - sve je više prodavača iz nekadašnjih jugoslavenskih republika. Podrijetlo predmeta na *sajmu starina* je, naravno, upitno. U određenim slučajevima konzervator ili muzeolog može se povezati i s takvim sakupljačima i preprodavačima. U svojoj konzervatorskoj praksi jednom sam bio svjedokom da se na takav način nadopunila oprema obnovljenog Škrapčevog imanja u Hrovači, gdje smo u dijelu zgrade uredili ambijentalnu muzejsku zbirku. Tada smo pozvali na suradnju preprodavača starog pokućstva iz Ribnice u Dolenjskoj, koji je imao odličan pregled starih kuća i njihove unutrašnje opreme. Tom smo ga prigodom uputili na važnost dokumentiranja podrijetla predmeta koje sakuplja na terenu. Od tada predmeti koje prodaje imaju certifikate o podrijetlu, što mu je smanjilo i neugodnosti s policijom.

²⁵ Uzorke takvoga aktivnog stvaralaštva nekih suvremenih muzejskih zbirki slovenski su muzeolozi prenijeli iz stranih zemalja (npr., Nizozemske). Značajan je primjer izložba *Trsje je opet rodilo* (*Spet trte so rodile*) Slovenskog etnografskog muzeja u Ljubljani za čiji je shematski prikaz sadnje vinograda muzejska suradnica donijela nekoliko starih trsova iz svojega zapuštenog vinograda u Lendavi.

²⁶ *Područna jedinica* po svojoj organizaciji i programu djelovanja odgovara hrvatskom *konzervatorskom odjelu*.

Primjeri dobre suradničke prakse i samostalne prakse konzervatora

Rad konzervatora i muzeologa često se isprepliće te su neka zajednička postignuća u Sloveniji doživjela da ih se kao primjere dobre prakse (modele) kopira, pa čak i nadograđuje. U nastavku teksta u sažetom se obliku predstavlja nekoliko takvih primjera suradnje konzervatora i muzeologa kao i primjeri dobre prakse u čijoj su provedbi sudjelovali samo konzervatori.

1. Obnova spomenika u primarnoj, prilagođenoj ili muzejskoj funkciji

Usprkos nekim programskim, organizacijskim i institucionalnim razlikama djelovanja na području očuvanja, konzervatori i kustosi često zajedno obrađuju i spašavaju baštinu s obzirom da se njihova programska počela često preklapaju. U posljednjih trideset godina u slovenskoj etnološko-konzervatorsko-muzeološkoj praksi pojavilo se nekoliko primjera uspješne suradnje, većina u okviru obnove spomenika od posebnog značaja. Od najvažnijih, potrebno je posebno istaknuti obnovu Kavčnikovog domaćinstva na Zavodnju (Hudales, 2008: 248-250), Liznjakove kuće u Kranjskoj Gori i Solinarskog muzeja u Sečoveljskim solanama u Seči kraj Pirana. Nakon obnove svi su dobili novu, muzejsku funkciju. Konzervatori su kvalitetno obnovili zaštićene objekte dok su muzeolozi, po načelu ambijentalnoga muzejskog postava, završili zajedničku zadaću. Radovi su se čitavo vrijeme odvijali usklađeno te bili planirani u okviru jedinstvene radne grupe koju su još sačinjavali i projektanti, nadzornici građevinskih radova, predstavnici izvođača radova, a ponegdje i predstavnici vlasnika odnosno sponzora obnove. Konzervatori i muzeolozi su u navedenim primjerima zagovarali optimalnu obnovu i prezentaciju spomenika, stoga su i Kavčnikovo domaćinstvo (1993.) i Solinarski muzej (1994.) nominirani za europski muzej godine.²⁷

U navedenim su primjerima konzervatori i muzeolozi prihvatili nekoliko važnih mjera u očuvanju, koje su s vremenom postale modelom uspješnog spašavanja baštine. Posve su poštivali suvremena načela konzervatorske i muzeološke doktrine, iako su se u prihvaćanju programa obnove i konačne prezentacije susretali s nekim problemima očuvanja baštine u suvremenom dobu. Glavni je problem cjelovite prezentacije bilo uvođenje ključnih suvremenih instalacija koje zaštićeni objekt nije imao u izvornom obliku. Na pretežito drvenom Kavčnikovom domaćinstvu ozbiljna je zadaća bila uvođenje struje, telefona i vode što je zahtijevalo zajednički rad obje djelatnosti. Nakon pažljive procjene, instalacije koje jamče sigurnost (alarmne naprave) i nesmeta-

²⁷ Oba obnovljena lokaliteta mogu se svrstati u muzeje na otvorenom na prvotnoj lokaciji, dakle *in situ* (slično kao Muzej na otvorenom »Staro selo« u Kumrovcu, vidjeti: Šprem-Lovrić, 1997: 137). Nositelji obnove i prezentacije iskoristili su sve postojeće resurse (o tome vidjeti: Maroević, 1997: 9) te ih na temelju opsežnih etnoloških istraživanja uključili u programsku i sadržajnu shemu, kako jednog tako i drugog muzeja. U Sečoveljskim solanama današnji su skrbnici (Muzej Sergeja Mašere, Piran) revitalizirali fondove soli koju dobivaju na prvobitan način. U Kavčnikovom domaćinstvu (Muzej Velenje) u usku su muzejsku djelatnost uključili još i dodatne djelatnosti iz svakodnevnog života tamošnjih stanovnika po modelu *museum vivum* (npr., kolinje, pečenje rakije, sakupljanje ljekovitog bilja itd.).

no primanje posjetitelja (osvjetljenje, sanitarije, ponuda hrane, osiguranje djelatnosti u programu *museum vivum*) smještene su i na domaćinstvo i na središnju stambeno-gospodarsku zgradu tako da su gotovo neprimjetne. Električni je ormarić, na primjer, ugrađen u drvenu nišu u staji, kablovi su provedeni po kutovima podova i zidova te prekriveni letvama i žbukom, rasvjeta imitira nekadašnju svjetlost petrolejki. Samo su u najvažnijoj prostoriji, u sušionici, ugrađeni halogenski reflektori koji su usmjereni prema gore u otvoreno ognjište tako da posjetitelji dobivaju dojam kako tamo uistinu gori vatra.

Isto tako pažljivo odnosili su se i pri obnovi u Solinarskom muzeju i u Liznjekovoj kući te u ostalim primjerima konzervatorsko-muzejski prezentirane baštine.²⁸ I tamo su uveli struju te ugradili svjetla i upravljače iz vremena prve elektrifikacije kad su još spomenici bili u prvobitnoj stambenoj i gospodarskoj funkciji. U oba je primjera stara nadomjesna električna instalacija, doduše bez izmjeničnog toka, postala važan muzejski eksponat koji govori o neprekinutim procesima promjene kulturne baštine po načelima potreba svakidašnjeg života. Nova instalacija uvedena je po standardima današnjeg elektro-gospodarstva po najmanje primjetnim putovima.²⁹

Ipak, obnova objekata koji imaju svojstvo kulturne baštine nije bila uvijek učinkovita kao u prethodno opisanim primjerima. Ponekad se konzervatorski pristup nerazumno podređuje općem estetskom izgledu prezentacije i zahtjevima muzeologa koji žele unutrašnjost objekta "neutralno" modernizirati i naglasiti samo neke simbolične promjene njihove nekadašnje funkcije. U tom su smislu vrlo poučni primjeri Kosovelov dom³⁰ u Tomaju na Krasu i Gradnikova kuća³¹ u Medani u Goričkim brdima koji su vidno modernizirani i podređeni galerijskom uređenju unutrašnjosti. Kosovelov dom su konzervatori novogoričke upravne jedinice Zavoda za zaštitu kulturne baštine nerazumno osuvremenili i u potpunosti mu smanjili veličinu prvotnih prozora³² te na temelju zahtjeva muzeologa i posjetitelja dopustili uklanjanje većine dovratnika

²⁸ Na sličan brižan način uvedena je struja te ostale nužne instalacije i u Juneževom domaćinstvu u Rogoškoj Slatini, u Muzeju na otvorenom Rogatec (Hazler, 1997: 83), u Skomarskoj kući na Skomaru, u Kroflinovom mlinu u Kozjem (Hazler, 2008: 40), u Škrapčevom domaćinstvu u Hrovači u Ribnici, u župnom dvoru na Skomaru i drugdje. Danas se tih modela prezentacije kulturne baštine sve više drže i drugi, iako se ponegdje primjenjuje i sve ozloglašeni i agresivniji način obnove koji uključuje i upadljivo ugrađivanje svjetiljki na mjesta na kojima ih nije bilo u vrijeme primarne funkcije objekta.

²⁹ Kad su se konzervatori-etnolozi pripremali na obnovu spomenutih i drugih spomenika kulture, putovali su Europom i učili vještinu provođenja instalacija, kanalizacije, izolacije tla i druge novine. Ponegdje (npr., u Muzeju na otvorenom u Zuberu u Slovačkoj) nisu se pretjerano bavili tim pitanjem, dok su se konzervatori i muzeolozi u Muzeju na otvorenom »Staro selo« u Kumrovcu morali pridržavati važećih državnih tehničkih propisa. Autor ovog članka u svojoj konzervatorskoj praksi često je namjerno kršio propise slovenskog elektro-gospodarstva jer bi se njihovim potpunim uvažavanjem devastirao obnovljeni spomenik kulture. Uvođenje instalacije po tzv. "konzervatorskom modelu" nerijetko je bio jedini mogući način da obnovljeni spomenik kulture ne dobije previše zbunjujućih novotarija.

³⁰ Srečko Kosovel (1904.-1927.) poznati je slovenski pjesnik – ekspresionist. Umro je vrlo mlad i potkraj života živio je s roditeljima u Tomaju na Krasu.

³¹ Alojz Gradnik (1882.-1967.) poznati je slovenski pjesnik rodom iz Medane u Goričkim brdima. Stvarao je između moderne i ekspresionizma te, između ostalog, na slovenski prevodio hrvatsku liriku.

³² Tadašnja skrbnica Kosovelovog domaćinstva rekla je autoru tog zapisa 2005. godine da su prozore smanjili (konzervatori!) zato što se Kosovelova kuća (izgrađena 1925.) previše isticala i nije se uklapala u tradicionalni izgled kuća obližnjeg Tomaja.

u unutrašnjosti. Potpunu transformaciju u galerijski prostor doživjela je Gradnikova kuća gdje posjetitelj uistinu više nema osjećaj da se kreće po rodnoj kući jednog od najvažnijih slovenskih pjesnika.

I što je razlog takvim više ili manje nesretnim “cjelovitim prezentacijama” spomenika? Vjerojatno je krivica na obje strane jer su evaluacije³³ tako prezentiranih spomenika pokazale da su konzervatori spomenik precijenili ili ga obezvrijedili ili nisu u potpunosti razumjeli sve aspekte njegova kulturnog značenja.³⁴ Na isti način, prije više od dvadeset godina, radikalno je osuvremenjen i vrednovan ljubljanski Stari grad jer je, po ocjenama nekih uglednih slovenskih konzervatora,³⁵ zbog strukovnog lapsusa odgovornih konzervatora samodopadna kreativnost narcisoidne grupice slovenskih arhitekata tako narasla da ni nakon desetljeća moderniziranja grad još nije dobio korektno obnovljenu tvrđavu, već “maketu” u prirodnoj veličini. Potrebno je reći da muzejski djelatnici nisu neposredno sudjelovali u tom moderniziranju Staroga grada, ali su nakon otvorenja često koristili njegove izložbene prostorije za povremene tematske i bienalne izložbe domaćeg i umjetničkog zanata³⁶

2. Obnove spomenika – muzejskih ustanova

Suradnja konzervatora i muzeologa u pravilu se javlja pri obnovi spomenika kulture u kojima su smještene razne muzejske ustanove, nacionalne, pokrajinske ili lokalne. Tamo se doktrina *obnove* kulturne baštine često (čini se također nesvjesno) podređuje načelu *obnove* i potpunom *osuvremenjivanju* jer je za suvremene muzejske galerije potrebno uspostaviti odgovarajuće izložbene standarde te ostaviti dojam važnosti i suvremenosti.³⁷ U takvim se primjerima, prije svega, podudaraju vanjske, arhitekton-

³³ Evaluacije cjelovitih prezentacija spomenika odvijaju se u okviru Vježbi iz predmeta Etnološko konzervatorstvo na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani.

³⁴ Kod vrednovanja građevinske baštine prečesto se podudaraju likovni i arhitektonski izgled, premalo se poštuju prostorne, socijalne, građevinsko-razvojne i funkcionalne osobitosti spomenika.

³⁵ Kasteolog Ivan Stopar je sredinom 1980-ih godina na nekom simpoziju o predstavljanju obnove ljubljanskog Starog grada ocijenio da konzervatorske ocjene povijesnih obilježja utvrde nisu bile optimalne. Prema ocjeni Stopara i nekih drugih povjesničara umjetnosti (Nace Šumi), odgovorni su konzervatori obezvrijedili spomeničku vrijednost i važnost ljubljanskog Starog grada.

³⁶ Za postavljanje povremenih izložbi, muzeoloz i drugi izlagači dobili su na korištenje izložbene prostorije opremljene električnom i svom drugom potrebnom instalacijom. Zato su svoje izložbene koncepte morali prilagođavati izložbenom prostoru i njegovoj tehničkoj ponudi, što je na području muzeologije poprilično česta praksa (npr., putujuće izložbe).

³⁷ Karakterističan primjer obnove i modernizacije nekadašnje su vojarnje u Metelkovoj ulici u Ljubljani gdje su se smjestili Slovenski etnografski muzej i Narodni muzej. Uglavnom su sačuvani tlocrtni i visinski gabariti zgrada te raščlanjenost pročelja, dok se unutrašnjost više ili manje podredila konceptu suvremene muzejske djelatnosti. Oba su muzeja kod središnjeg ulaza dobila impozantne željezne konstrukcije čiju namjenu ne zna objasniti većina zaposlenih stručnjaka. U izložbenim prostorijama Slovenskog etnografskog muzeja suvišnim postaju veliki betonski “radijatori” (u biti ogromne grijaće ploče), koji su se pokazali prevelikim potrošačima energije i potpuno nefunkcionalnim dijelovima opreme jer zauzimaju velike zidne izložbene površine, a na njih se, zbog unikatne izvedbe, ne može objesiti ni jedan pano ni izložbeni predmet. Budući da se radi o autorskom uređenju objekta, još će neko vrijeme ti skupi i, prije svega, nefunkcionalni energetske betonski kolosi zauzimati elitne površine izložbenih prostora.

ske i likovne značajke objekta te, možda, i karakteristični unutrašnji raspored prostora, a rjeđe prvotne funkcionalne i tehničke posebnosti objekta kao što su, npr., električne instalacije, centralno grijanje s kraja 19. stoljeća, različita grijača tijela (peći) i slično. U pravilu, unutrašnjost se podređuje načelu muzejskog iskorištavanja prostora, što često dovodi do radikalnog pojednostavljenja izvornog ustroja objekta. Nažalost, programi spornih prezentacija, u čijoj provedbi nekritično sudjeluju i konzervatori, sve se češće zasnivaju na načelu: “zaštitit ćemo vanjski izgled, a unutrašnjost preurediti kako nam odgovara”.

Ponegdje su temeljito *obnovljeni* i *modernizirani* slabije očuvani ili skoro u potpunosti dotrajali spomenici, koji su u svojem postojanju više puta mijenjali brižne i manje brižne vlasnike. Poslijeratno socijalističko razdoblje nije pokazivalo pretjeranu brigu za slovenske utvrde u kojima su vodeći ideolozi tog vremena prepoznavali samo domove tzv. “klasni neprijatelja”. Neke su utvrde iz različitih razloga (npr., kao sjedišta okupatorskih baza) spaljene već tijekom Drugoga svjetskog rata (takvu su sudbinu, na primjer, doživjele tvrđava Soteska na rijeci Krki i tvrđava Brdo kod Lukovice), na drugima su se pak vojnici jugoslavenske narodne armije učili miniranju zidova (tvrđava Hmeljnik), a u nekima je vlast vidjela mogućnost rješavanja problema nedostatka stambenog prostora pa je u ispražnjene odaje brojnih slovenskih utvrda, gradina i dvoraca naselila ljude sa socijalnoga dna.

Izrazito ilustrativni primjeri nepravilne razvojne brige za baštinu jesu tvrđava u selu Grad na Goričkom i Blagajeva gradina u Polhovem Gradcu,³⁸ koje su u višegodišnjim obnovama dobile u potpunosti drukčiji izgled. Prvu je prije desetak godina slijedila vrlo radikalna *obnova*, koja još uvijek traje. Većinu programa za očuvanje tvrđave usmjerili su ideolozi obnove u doktrinu tzv. *statičkog perfekcionizma* kao da će tvrđava zauvijek biti očuvana i neće joj moći ništa ni najteže vremenske nepogode ni izopačeni pojedinci ljudskog roda. Statički perfekcionizam sam po sebi nije loš, ali u objektu, koji se obnavlja državnim i europskim sredstvima, “obnovitelji” su ugradili enormne količine betona (u temelje, vijence krovnih greda, armiranobetonske ploče na stropovima i podovima), nove prozore i vrata (Hazler, 2005: 187),³⁹ uzidali su suvremenu šuplju opeku umjesto klasične tipične za stoljetnu gradnju na panonskom prostoru i još nekoliko drugih novotarija koje potiču dvojbu hoće li pri takvom radikalnom razvojnom obnavljanju tvrđava sačuvati osobitost i prepoznatljivost spomenika kulture. U tvrđavi je već nekoliko godina sjedište Pokrajinskog parka Goričko (Krajski park Goričko), dvorana za vjenčanje, kuhinja s otvorenim ognjištem iz obližnjeg

³⁸ Primjere navodim samo kao *poučne primjere*, a nikako ne zbog *jeftinog kritizerstva*. U Sloveniji je općenito slabo razvijena kritika konzervatorskih i muzeoloških prezentacija baštine. Taj nedostatak nastojimo nadomjestiti odgojem diplomanata na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani. Diplomanti su već izradili poneku zanimljivu stručnu ocjenu o intervencijama u zaštićenim krajevima (Štanjel), aktualnim intervencijama u Ljubljani (Kolizej, Plečnikov stadion) i drugdje.

³⁹ Među ostalim, i suvremeni kovani dijelovi su bez izravne povezanosti s najvjerojatnijom izvornom izvedbom.

sela, radionice domaćih obrta iz susjednih sela⁴⁰ i još podosta neprihvatljivih novosti koje prelaze okvire razumnoga suvremenog konzervatorstva i muzeologije (Utvrdna Grad na Goričkom, 2009.). Tvrđavu, koja se obnavlja sredstvima Phare, pokušava oživjeti kolektiv Pokrajinskog parka različitim djelatnostima kako bi pod svoje okrilje privukao što više posjetitelja.⁴¹

Znatno je bolje u procesu obnove prošla Blagajeva gradina u Polhovem Gradcu koja je prije nekoliko godina bila primjer kvalitetne obnove pa je skupina konzervatora za izvršeni rad dobila Steleovo priznanje, priznanje strukovnoga Slovenskoga konzervatorskog društva. U obnovi gradine muzejski djelatnici nisu sudjelovali jer je nacrt obnove predviđao univerzalni model iskorištavanja prostorija za više funkcija. Niz godina obnovu objekta kočio je denacionalizacijski postupak, a nakon što je gradina prešla u ruke vlasti, probleme između višegodišnjeg upravitelja i organizatora obnove, Općine Polhov Gradec-Dobrova i države, u Ministarstvu kulture riješili su “gorđijski”: 2008. godine u gradinu je postavljen dio zbirke Tehničkog muzeja Slovenije, a zadržali su i već zatečene djelatnosti (dvoranu za vjenčanja, pokrajinsku muzejsku zbirku, prostor privremenih izložbi itd.), a njih vodi i o njima brine lokalna zajednica. Djelatnici Tehničkog muzeja prilagodili su se postojećem izložbenom prostoru pa je stalna muzejska zbirka postavljena uzorno i pregledno.

3. Prirodne nepogode, onečišćenje okoliša, ratovi

Rad konzervatora i muzeologa također se dodiruje u slučajevima nepredvidivih nesreća, potresa, požara, čovjekova nemarnog odnosa prema prirodi i, nažalost, u slučajevima ratnih haranja i nerazumnog uništavanja kulturne baštine koje pokreću ideološke, vjerske ili nacionalno-rasističke pobude.

Tijekom jakih razornih potresa u Kozjanskom (1974.) i Posočju (1976. dvaput, 1998. i 2005.) oštećene su ili uništene brojne zgrade i naprave te velik broj zaštićenih objekata, npr., Breginjški (Potresi v Sloveniji, 2009; Potresna aktivnost, 2009). U tim su prirodnim nepogodama veliku ulogu u procjeni štete i spašavanju objekata preuzele stručne ekipe u kojima su, u velikom broju, bili zastupljeni i konzervatori i muzeolozi. U Posočju su najteže stradale upravo zaštićene zidane građevine (kuće, žitnice, crkve) pa je zbog toga, da se spase od potpunog uništenja, trebalo skinuti freske s pročelja ili iz unutrašnjosti građevina te ih prenijeti u restauratorske radionice muzeja i regionalnih zavoda za zaštitu spomenika. Nakon restauratorskih intervencija poneke su

⁴⁰ U Sloveniji i drugim državama (npr., Stainz u austrijskom dijelu Štajerske) ponešto je muzejskih ustanova smješteno u nekadašnjim feudalnim bazama (tvrđavama, gradinama i dvorcima). Za većinu posjetitelja i sve manje kritičnih čuvara baštine takvi zahvati nisu uopće sporni, pa čak i onda kada se u dvorskim spavaonicama danas nađu kreveti i kola iz susjednih sela. Tvrđave su još ponegdje korisni okvir – kulise – za novu muzejsku, ugostiteljsku, kulturnu, protokolarnu i još poneku djelatnost. Vremenski odmak od njihove prvotne funkcije tolerira i najradikalnije intervencije.

⁴¹ Već nekoliko godina u tvrđavi se na državni praznik Dan reformacije, 31. listopada, priređuje proslava američkog blagdana Noć vještica (Halloween). Na temelju usmenih iskaza iz 2008. godine, tim se povodom u okolici, gdje živi velik broj vjernika protestantske augsburške vjeroispovjesti, okupilo oko 20.000 posjetitelja.

vraćene na obnovljene zgrade, dok ih je većina nadomještена kopijama. Izvorne freske pohranjene su u područnim muzejima u Škofjoi Loki, Idriji i Tolminu.

Uspješna iskustva u zaštiti kulturne baštine stečena prigodom prirodnih nepogoda slovenski konzervatori i muzeolozi prenosili su kolegama u drugim dijelovima nekadašnje zajedničke države, a pogotovo tijekom sanacije posljedica katastrofalnog potresa u Crnoj Gori koji je tu jugoslavensku republiku opustošio 15. travnja 1979.,⁴² te, između ostalih, snažno pogodio i Dubrovnik. Na obnovi spomenika kulture na Cetinju i drugdje,⁴³ Slovenci su sudjelovali većinom kao mentori, te vodili preseljenje samostana Piva na višu, sigurniju razinu kako bi ga zaštitili od prodora rijeke Pive. Na taj su način uspješno spasili jedan od najuglednijih aktivnih pravoslavnih samostana u Crnoj Gori.

Konzervatori i muzeolozi opet su bili na kušnji 2007. godine kada je zapadni dio Slovenije pogodio niz nepogoda. Najteže je bilo 18. rujna kad su vodene bujice uništile brojna područja i oštetile poprilično spomenika kulture, a među ostalima i poznatu partizansku bolnicu Franju. U nekoliko je sati vodena bujica uništila većinu drvenih baraka u sutjesci Pasice i zauvijek odnijela predragocjene izvorne eksponate. Uz suradnju domaćina, općine Cerkno, više nadležnih ministarstava, konzervatora i nadležnog Gradskog muzeja Idrija, u tijeku je intenzivna obnova spomenika. Uskoro će biti izvedena gotovo potpuna rekonstrukcija objekata jer je vodena bujica poštedjela samo nekoliko baraka. Bit će potrebno iznova opremiti i unutrašnjost pojedinih baraka analognim predmetima jer je stradao veći dio izvorne opreme, operacijskih instrumenata, zidnih ukrasa, dokumentacije i drugih dragocjenosti.⁴⁴

I arheološka su iskapanja⁴⁵ također primjeri dobre suradnje obje djelatnosti, pri čemu je spašeno nekoliko ključnih spomenika kulture koji su inače dio prirodnog okruženja. Već su 1952. konzervatori i muzeolozi sudjelovali u spašavanju svetišta boga Mitre u Rožancu u Beloi krajini (Hazler, 1999: 54) gdje je u jami, usred šume, reljef s bogom Mitrom uklesan u vapnenački kamen. Tom su prigodom restauratori izradili kopije reljefa i pohranili ih u obližnjem Belokranjskom muzeju u Metlici. Današnja usporedba stanja izvornika u prirodi i muzejske kopije ukazuje na veliku ugroženost spomenika *in situ* ponajprije zbog sve većeg onečišćenja okoliša. Kisele kiše u Rožancu desetljećima su ispirale vapnenu stijenu zbog čega je reljefni prikaz rimskog boga bio gotovo neprepoznatljiv. Tek je vrlo radikalni potez s izvedbom zaštitnog krovišta nekako zaustavio daljnje propadanje.

⁴² U potresu jačine devet stupnjeva po Merkaliju život je izgubila 101 osoba, a bilo je oštećeno na desetine spomenika kulture i poznatih primorskih gradova (Budva, Trogir itd.).

⁴³ Na obnovi u Crnoj Gori sudjelovali su, među ostalima, statičar-konzervator Stojan Ribnikar i arhitekt-konzervator France Vardjan.

⁴⁴ Bolnica Franja je prije nekoliko godina kandidirana za upis na popis UNESCO-ve svjetske baštine. Kod prve je molbe odbijena, a sad se nalazi na listi čekanja. Početkom 2007. dobila je oznaku Europske kulturne baštine.

⁴⁵ Ta praksa u Sloveniji ima dugu tradiciju i česta je samo u nekim gradovima s dugom povješću (Ljubljana, Celje, Ptuj).

Još gore od prirode prema kulturnoj baštini odnosi se čovjek. Tijekom Drugoga svjetskog rata u Sloveniji je bilo mnogo oštećenih ili uništenih spomenika kulture, kuća i gospodarskih zgrada koje su spalili okupatori te crkvi i tvrđava koje su u sukobima s okupatorom i njegovim pomagačima, uništili partizani. Slovenija je i u ratu za oslobođenje pretrpjela materijalnu štetu na spomenicima kulture (npr., Gornja Radgona), ali ipak u znatno manjoj mjeri nego li Hrvatska i Bosna i Hercegovina. Tamo su ratni sukobi uvelike prešli granice civiliziranog odnosa prema kulturnoj baštini jer se rat, izašavši iz okvira etničkog čišćenja, usmjerio na uništavanje kulturnog i nacionalnog identiteta, što je za postojanje pojedinačnih naroda u njihovu autohtonu životnom prostoru još i veća tragedija. Ne bih želio biti grub, ali narod se kao etnos u svojem autohtonu životnom okruženju može biološki obnoviti u nekoliko desetljeća, ali njegovi ratom uništeni spomenici kulture više se nikad ne mogu vratiti! Znamo da potpuna rekonstrukcija nikad ne može nadomjestiti izvornik⁴⁶ pa su zbog toga poruke toga zadnjega balkanskog rata poučne za čitav civilizirani svijet.

Obnove spomenika – suradnja s civilnim udrugama

Unatoč mogućnosti redovite suradnje konzervatora i muzeologa, u slovenskom je konzervatorstvu zabilježeno nekoliko primjera u kojima se takvi oblici nisu razvili u opsegu kakva priželjkujemo. Razloga je više pa ih u ovom tekstu, iz objektivnih, ali i subjektivnih razloga, nije moguće u potpunosti analizirati i prikladno interpretirati. Zbog toga ovaj tekst uključuje samo neke primjere realnoga stanja kojima su stručna i šira javnost ipak posvetile određenu pažnju. Radi se o manje poznatom konzervatorskom radu koji je dao nekoliko primjera relativno dobre prakse koji se temelje na korisnom modelu povezivanja doktrine zaštite baštine i civilnih udruga, a posljedično i o “spuštanju konzervatorstva kao struke s oltara” nedodirljivosti. Izrazit model povezivanja konzervatorske struke s lokalnom zajednicom, i još više s formalnim zajednicama (udrugama), razvio se u Rogatcu prilikom nastajanja i izgradnje (koja, nažalost, još uvijek traje) muzeja na otvorenom, najvećega slovenskog muzeja tog tipa koji leži samo kilometar od slovensko-hrvatske granice. Većinu poslova na izgradnji, sakupljanju, restauriranju i smještanju opreme te oblikovanju sadržajnih programa preuzeli su Društvo za uređenje muzeja na otvorenom Rogatec (Društvo za ureditev muzeja na prostem Rogatec) i konzervator-etnolog Zavoda za zaštitu prirodne i kulturne baštine Celje (Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje). Na taj se način razvio sasvim nov oblik suradnje konzervatora i ljubitelja prirode, kakav dosad još nije zabilježen u slovenskom prostoru (Hazler, 1993: 10-11; 1997: 80).

Iz ne posve objašnjenih razloga, u izgradnju Muzeja na otvorenom Rogatec nije se aktivno uključio strukovni pokrajinski muzej iz Celja. Pokrajinski je muzej nastajanje

⁴⁶ Na raznim međunarodnim susretima (npr., Gozd Martuljek u Sloveniji 1993., 1994., 1995., 1996., Szantodpuszta na Balatonu u Mađarskoj 1995.) pripočavali su hrvatski kolege o uništavanju spomenika kulture. Snažno nas je potreslo uništavanje poznatih drvenih građevina (kuća, crkvi) u Pokuplju i Turopolju, koje, po mojem mišljenju, spadaju u sam vrh narodnog stvaralaštva u Hrvatskoj. Čak ni vješanje zastava sa znakom haaške konvencije nije omelo nekulturne napadače (Ukrainčik, 1992: slika br. 28).

muzeja u Rogatcu pratio većinom izdaleka i samo se na početku 1990-ih njegov kustos-etnolog značajnije uključio u rad dviju istraživačkih radionica (1993., 1994.) koje je zapravo organizirao suparnički muzej – Muzej novije povijesti (Muzej novejšeg zgodovine). Taj je muzej programski mnogo obećavao. Osim u organizaciji radionica, sudjelovao je još i u nabavi opreme. Međutim, tada su u zborniku prve Muzejske radionice u Rogatcu objavljene neke neumjesne kritike članova društva i programa koje su jako udaljile taj celjski muzej od Rogačana. Preko toga se očito nije moglo prijeći ni poslije, kad je upravu Muzeja na otvorenom Rogatec preuzeo Zavod za kulturu, turizam i razvoj Rogatec (Zavod za kulturo, turizem in razvoj Rogatec).

U znatno manjem opsegu, ali po sličnom modelu suradnje konzervatora s vlasnicima i predstavnicima civilnih udruga, odvijala se još obnova Skomarske kuće na Skomarju (1992.-1996.), Ošlakove kovačnice na Skomarju (2000.-2002.), Kroflinog mlina u Kozjem (1998.-2002.), Juneževog domaćinstva u Rogaškoj Slatini (1998.-2005.), Rezarove kuće u Grajski vasi (1998.-2004.) i još neke druge. Ovlašteni konzervator-etnolog Zavoda za očuvanje kulturne baštine Celje vodio je nekoliko obnova spomenički zaštićenih zgrada i tako utemeljio muzejski postav koji se, u pravilu, temeljio na ambijentalnom predstavljanju kulture življenja⁴⁷ i obliku gospodarskih nastojanja, temeljenih na primarnoj funkciji zaštićenih objekata. Uz različite graditeljsko-razvojne oblike: vremenske, likovne i funkcionalne komponente zgrada i opreme, u tom je kontekstu te serije prezentacije graditeljske baštine predstavljena i njihova socijalna pripadnost odnosno socijalno okruženje njihovih graditelja i korisnika. Ta je komponenta, prije svega, naglašavala etnološke aspekte interpretacije kulturne baštine koja na trgovima i u selima prikazuje život malih i srednjih seljaka te obrtnika.

Zaključak

U radu se donosi pregled nekih značajnijih načina suradnje slovenskih konzervatora i muzeologa u zaštiti kulturne baštine. Prikazana su praktična konzervatorska i muzeološka iskustva i evaluacija prezentirane baštine posljednjih trideset godina u Sloveniji, u kojima je u nekoliko slučajeva aktivno sudjelovao i pisac ovog rada. Autorova namjera u opisivanju manje ili više intenzivnih oblika suradnje nije bila subjektivno prikazati situaciju, nego koliko-toliko objektivno analizirati stanje što bi trebalo voditi poboljšanju i, prije svega, razvijanju interdisciplinarnog i multidisciplinarnog rada, što je jako važno i potrebno za uspješno očuvanje i zaštitu kulturne baštine.

Sa slovenskog prevela Dubravka Zupanec

⁴⁷ Načelo ambijentalnog postavljanja unutrašnje opreme u spomenički zaštićene objekte sigurno je među najpoučnijim načinima cjelovite prezentacije. Zanimljivo je uvođenje etnoloških oblika zaštite baštine jer se u interijerima zgrada i gospodarskim zgradama najbolje vidi kulturni i socijalni način života (vidjeti: Mihalić, 2008: 99) te oblici gospodarskih djelatnosti na njihovoj primarnoj razini gdje je također moguće doseći i neke zanimljive oblike muzejske komunikacije (Maroević, 2003: 14).

Literatura:

Barker, Philip. 1998. *Tehnike arheološkega izkopavanja*. Ljubljana: Slovensko arheološko društvo. Ministrstvo za kulturo. Uprava RS za kulturno dediščino.

Baš. Angelos, ur. 2004. *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Batič, Jerneja, Damjana Prešeren, ur. 2000. *Kulturne poti 2000. Vodnik po spomenikih. Dnevi evropske kulturne dediščine*. Ljubljana: Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino.

Batič, Jerneja, ur. 1994. *Varstvo naravne in kulturne dediščine v letu 1993*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo. Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine.

Bučič, Vesna, ur. 1972. *Muzeji in galerije v Sloveniji. Jugoslavija*. Ljubljana: Društvo muzealcev Slovenije in Turistična zveza Slovenije.

Fister, Peter. 1979. *Obnova in varstvo arhitekturne dediščine*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Fortunat Černilogar, Damjana. 2008. "Obnovljena rojstna hiša pesnika Simona Gregorčiča". *Argo* 51/1: 131-133.

Fujs, Metka. 2007. "Slovenska muzejska mreža". *Informatica museologica* 38/3-4: 41-49.

Fujs, Metka. 2009. »Skupnost muzejev Slovenije«, <http://www.sms-muzeji.si/?id=52&jezik=slo&vsebina=dok> (2.2.2009).

Grad Grad na Goričkem. 2009. "Občina Grad na Goričkem", http://www.obcina-grad.si/sl/informacija.asp?id_informacija=38&id_meta_type=4 (23.2.2009).

Hazler, Vito. 1997. "Muzej na otvorenom Rogatec". *Muzeologija* 34: 80-88.

Hazler, Vito. 1999. *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Rokus.

Hazler, Vito. 2005. »Znanja in izkušnje – izziv za sodobno konservatorstvo«. U *Nesnovna kulturna dediščina Slovenije*. D. Prešeren, N. Gorenc, ur. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, str. 185-188.

Hazler, Vito. 2008. "Mlin brez mlina. Obnova domačije Pri šprenglerju, kulturnega spomenika Kroflnov mlin". *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 48/1-2: 35-43.

Hudales, Jože. 2008. *Slovenski muzeji in etnologija. Od kabinetov čudes do muzejev 21. stoletja*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Kuhar, Boris. 1976. "Slovenski etnografski muzej v Ljubljani". V *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Uvod. Poročila*. S. Kremenšek, ur. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov, 1976, str. 151-162.

Maroević, Ivo. 1986. *Sadašnjost baštine*. Zagreb: Društvo povjestičara umjetnosti SR Hrvatske.

Maroević, Ivo. 1993. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.

Maroević, Ivo. 1997. "Muzeji na otvorenom – hrvatska šansa". *Muzeologija* 34: 7-13.

Maroević, Ivo. 2002. "Kulturna baština u ruralnom prostoru između kustosa i konservatora". U *III. Simpozij etnologov konservatorjev Slovenije in Hrvatske. Varstvo nepremične kulturne dediščine. Zbornik povzetkov*. Novo mesto: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Novo mesto, str. 4-5.

Maroević, Ivo. 2003. "Muzejska izložba – muzejski izazov". *Informatica museologica* 34/3-4: 13-18.

Mihalič, Veljko. 2008. "Privatne zbirke darovane gradu Zagrebu i njihova uloga u kulturnom razvoju grada". *Muzeologija* 45: 99-105.

Moder, Gregor, ur. 1992. *Vodnik po slovenskim muzejih*. Ljubljana: Zveza muzejev Slovenije.

Novak, Slobodan Prosperov, ur. 1991. *The Destruction of Museums and Galleries in Croatia during the 1991 War*. Zagreb: Museum Documentacion Centre.

Novak, Slobodan Prosperov, Šulc, Branka, ur. 1992. *Muzeji i galerije Hrvatske*. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar.

Perko, Verena. 2008. "Znanje je moč, modrost je življenje. Ali o društveni vlogi zbirki in muzejev (I. del)". *Argo* 51/2: 56-79.

Potres v Črni gori. 1979. "Potres v Črni gori", [http://sl.wikipedia.org/wiki/15._april_\(28.2.2009\)](http://sl.wikipedia.org/wiki/15._april_(28.2.2009)).

Potresi v Sloveniji. 2009. "Seznam potresov v Sloveniji", [http://sl.wikipedia.org/wiki/Seznam_potresov_v_Sloveniji_\(28.2.2009\)](http://sl.wikipedia.org/wiki/Seznam_potresov_v_Sloveniji_(28.2.2009)).

Potresna aktivnost. 2009. »Potresna aktivnost«, http://www.arso.gov.si/potresi/potresna%20aktivnost/mocnejsi_potresi.html (28.2.2009).

Rihter, Andreja, Ciglencečki, Marjeta, ur. 2001. *Vodnik po slovenskim muzejih*. Ljubljana: Skupnost muzejev Slovenije.

Salopek, Davor. 1974. *Arhitektura bez arhitekta. Vitalne poruke narodnog graditeljstva*. Zagreb: Izdavačka djelatnost saveza arhitekata Hrvatske.

Stele, France. 1928. "Varstvo spomenikov. Referat na proslavi 25-letnice Zgodovinskega društva v Mariboru". *Časopis za zgodovino in narodopisje* 24: 103.

Stele, France. 1939. "Spomeniško varstvo v Jugoslaviji". *Jugoslovenski istorijski časopis* 2/1-4: 49-100.

Šarf, Fanči. 1967. "Domovi v Drašičih s posebnim pogledom na stanovanjsko reven", *Slovenski etnograf* 20: 6-37.

Šola, Tomislav. 1994. "Sedanjest in bodočnost muzeja". U *Muzeoform. Zbornik muzeoloških predavanj 1992/93*. B. Rovšnik ur. Ljubljana: Zveza muzejev Slovenije: str. 19-24.

Šola, Tomislav. 1996. *Ekomuzej Kapele. Idejni projekt* (tipkopis, bez kraja i navoda naručitelja te izdavača).

Šperm Lovrić, Branka. 1997. "Poštivanje izvornosti u rekonstrukciji i restauraciji Muzeja na otvorenom »Staro selo« u Kumrovcu". *Muzeologija* 34: 136-143.

Turk, Mojca. 1996. "Oblikovalkin pogled na nastajanje razstave". *Argo* 39/1-2: 122-124.

Ukrainčik, Vlado, ur. 1992. *War damages & Destructions inflicted od the cultural monuments, Sites & Historical centers in Croatia*. Zagreb: Institute for protection cultural monuments.

Zakon 1948: "Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Ljudski Republici Sloveniji z dne 19. maja 1948". *Varstvo spomenikov* 1: 3-6.

Zakon 1961: "Zakon o varstvu kulturnih spomenikov v LR Sloveniji". *Uradni list Ljudske republike Slovenije* 26/1961.

Zakon 1981: "Zakon o naravni in kulturni dediščini". *Uradni list Republike Slovenije* 1/1981.

Zakon 2008: "Zakon o varstvu kulturne dediščine". *Uradni list Republike Slovenije* 16/2008.